

ГУМАНІТАРНА ОСВІТА ЯК ОСНОВА ДУХОВНОЇ БЕЗПЕКИ

Панченко Леся Миколаївна, к. філос.н., доц., старший науковий співробітник відділу змісту, філософії та прогнозування вищої освіти Інституту вищої освіти НАПН України

Розглядається проблема розробки гуманітарної моделі освіти як важливої частини державної політики.

Ключові слова: виховання, гуманітарні цінності, освіта, реформи освіти, криза освітньої системи.

Фундаментальною ознакою сучасної цивілізації є орієнтація на розвиток освіти, науки і культури, на розширення інтеграційних процесів у царині духовного буття людини і суспільства. Тому поряд із розв'язанням економічних і політичних проблем особливої ваги набуває вирішення питань формування та збереження духовності не тільки окремої особистості, але й суспільства загалом. Духовному збагаченню суспільства та особистості якнайбільше сприяє оволодіння освітніми цінностями. Тому освіта розглядається сьогодні як один із найважливіших ресурсів, який має формуватися і використовуватися свідомо та найбільш ефективно. Існує прямий зв'язок між ставленням суспільства до освіти і майбутнім. Освіта є головним засобом підготовки людини до життя в майбутньому відкритому суспільстві й відіграє важливу роль у створенні фундаментальних умов процвітання особистості та суспільства. Саме освіта спроможна перетворити країну на самостійну і сильну державу та забезпечити формування цілеспрямованого покоління, котре здатне проявлятися адекватно й вирішувати численні проблеми. З огляду на це освіта України все більше викристалізовується як цілісна система, яка розвивається згідно з потребами державотворення, національними інтересами, європейським і світовим досвідом.

Відомо, що до кінця XVIII століття у німецького філософа І. Канта чітко позначилися напрями досліджень в області філософії освіти. Їх суть полягала у вирішенні чотирьох завдань («вічних питань»): «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що можу сподіватися?», «Що таке людина?». Ці питання і сьогодні вимагають осмислення і відповіді. Сфера філософії освіти в її всесвітньому значенні може бути підведена під ці кантівські питання. Вони особливо яскраво висвічуються в кризисні періоди життя соціуму. Невипадково німецький філософ М. Шелер писав, що «... коли у важкій боротьбі за будь-який мир нова людина осміюється створювати нові форми, центральною стає проблема освіти людини [12, с. 20]».

Освітній процес в своїй цілісності постає як діяльність людей, окремих суб'єктів (особи, соціальної групи, установи, інституту тощо). Ця діяльність передбачає цілеспрямований процес виховання і навчання на користь людини, суспільства і держави. Вона має бути наповнена здоровим глуздом і гуманістичними цінностями. Парадигмою ж нашого часу визнається соціально-гуманітарне знання, яке знаменує перехід від абстрактної людини - об'єкту до конкретної людини - суб'єкта з його багаточисельними зв'язками з динамічним світом. І немає сумніву в тому, що XXI століття є століттям розвитку гуманітарної культури, культури доброї і виховуючої, такої, що спирається на свободу вибору професії і розумне вживання творчих сил кожною людиною.

Гуманітарність у громадянському і демократичному суспільстві має особливу цінність, бо гуманітарно розвинена людина здатна усвідомити свою персональну відповідальність за все те, що відбувається в його найближчому оточенні і в країні. Якщо дати аналіз імперіям, що існували в історії, то можна побачити, що вони рухнули, оскільки не будувалися на гуманітарній основі, а якщо і будувалися, то частенько на помилковому розумінні гуманізму.

Сучасне суспільство розвивається у напрямі зростаючої значущості інтелектуалізації. Якщо сьогодні ми говоримо про кризисний стан системи освіти, то маємо на увазі: збільшення числа безграмотних; зниження якості знань і наростання розриву між освітою і культурою; у масовому відтоку талановитої молоді за кордон; у конкуренції державних і недержавних інститутів; у дисбалансі розумного співвідношення між інтересами і потребами суспільства в освіті; у формалізації навчання і повсюдному тестуванні замість підвищення активності пізнавальної діяльності; у втраті традиційних зв'язків з духовними цінностями суспільства тощо.

Все це разом взяте плюс аналіз співвідношення науково-технічних досягнень і техногенних катастроф дозволяє глибше і відповідальніше усвідомлювати значущість гуманітарної освіти як найважливішої передумови духовної безпеки суспільства. Думається, що для всієї наукової громадськості аксіомою є думка: «Якщо освіта повинна готувати молодь до життя в майбутньому, бути таким, що розвиває і прославляє людину, то система освіти повинна прийняти гуманістичну орієнтацію [6]». Така орієнтація як соціальне явище формує необхідні умови розуміння і володіння мовою.

Акцентуючи увагу на духовній безпеці, ми виходимо з того, що вона дозволяє суспільству і його культурним цінностям зберігати життєво важливі параметри в рамках норми, що історично склалася. Порушення цієї норми - дорога до національної катастрофи, розпаду суспільства як цілісної системи. Небезпека духовної кризи частенько посилюється його невидимістю і певною віддаленістю його наслідків.

Безпека щодо сфери освіти характеризує стан освіти як соціального інституту, забезпечуючи йому можливість функціонувати в реальних умовах правди і свободи. Безпека - це не лише стан людей, при якому їм ніщо не загрожує, але і властивість людини уникати погроз, зберігаючи здатність захищати свої життєво важливі інтереси, і вибирати найбільш раціональні варіанти реагування на ці погрози. Отже, безпека - це процес і результат

діяльності людини (співтовариства, держави), що дозволяє обмежувати (або знімати) ту або іншу загрозу (небезпека).

Який же головний чинник обумовлює проблему духовної безпеки?

Думається, що за останні два десятиріччя деформувалася багатовікова система освіти, серцевиною якої було виховання (родинне і державне). Невипадково Аристотель в трактаті «Політика» писав: «Навряд чи хто-небудь сумніватиметься в тому, що законодавець повинен віднестися з винятковою увагою до виховання молоді, оскільки в тих державах, де цього немає, і самий державний лад терпить збиток. Адже виховання повинне відповідати кожному державному ладу.... [2, с. 628]».

Крім того, все помітніше стає боротьба за духовний вплив і розподіл світового простору. Стратегічне геополітичне завдання світових лідерів щодо країн, що розвиваються, - зробити їх собі подібними, соціально-економічно і культурно. Геополітичного впливу (у тому числі у сфері освіти) не уникала і Україна. Педагогічна ж практика свідчить, що копіювати сучасні зарубіжні зразки науки і вищої освіти - це свідомо прирікати себе на труднощі. В Україні своя історія освіти, свої традиції і новації. І в світлі ідей синергетики ми можемо стверджувати, що система освіти розвивається лише тоді, коли є відкритою системою. Відкриті системи несуть декілька можливих напрямів розвитку. І нам бачиться, що гуманітарна освіта, детермінована історією української держави, українською філософією, літературою і мовою, є головною умовою духовної безпеки, заставою «величі народу і незалежності державного буття [4]». Копіювання західних моделей освіти, орієнтованих на розвиток людської суб'єктивності або на передачу максимального обсягу знань і освоєння технологій, неминуче спричиняє за собою кризу соціально-культурної самоідентичності, бо інструментальна природа цих моделей робить незначимою духовно-етичну складову освітнього процесу, змінюючи тим самим справжню суть даного соціального інституту [6]. В кращому разі така спрямованість в освіті орієнтує на формування добротного ремісника (*homo faber*). Тому найважливішим державним завданням в області освіти є

розробка такої гуманітарної моделі, яка б стала ефективним інструментом геополітики і чинником забезпечення духовної безпеки України.

Нам здається, що з безлічі погроз, які оточують людину, найбільшу з них несе вона сама. Це виражається в його неорганізованості, безвідповідальності, терпимості до негативних соціальних явищ, стихійності тощо, що так чи інакше пов'язане з системою виховання.

Добре відомий вислів: «Скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти». Побудуємо аналогію: «Якщо ви хочете зрозуміти, хто перед вами, дозвольте йому говорити». І це природно. Бо в мові людини закладена культура його носія. Російський поет і державний діяч П.А. Вяземський у вірші «Англіїці» відмітив: «Мова є сповідь народу». Якщо ми розуміємо слово «філософія» як «любов до мудрості», то і слово «філологія» - це «любов до слова». А людина, на нашу думку, в своїй основі є філософ і філолог. Філософія допомагає йому шукати істину в бутті, а філологія - в написаному, сказаному. Філологія виступає різновидом філософської антропології - вчення про людину, його суть і призначення. І якщо суспільство нехтує словесною суттю кожної людини, то тим самим створюється загроза його існуванню. Ось чому такі важливі гуманітарні знання, оскільки гуманітарність лежить в основі минулого, сьогодення і майбутнього людей, а їх етичний світ визначається відношенням до слова.

Дійсно, слово (думка, логіка) має прямий вплив на формування етичних меж особи. В зв'язку з цим можна пригадати декілька думок французького фізика, математика і філософа Б. Паскаля: «Людина, поза сумнівом, створена для того, щоб думати: у цьому і головне його достоїнство, і головна справа життя, а головний борг в тому, щоб думати благовидно»; «Велич людини - в його здатності мислити»; «Вся наша гідність - в здатності мислити. Лише думка возносить нас, а не простір і час, в якому ми, - ніщо. Постараємося ж мислити гідно: у цьому - основа моральності»; «За допомогою думки я охоплюю Всесвіт» [9, с. 144, 169].

Той, хто погано говорить, не може виразити свою думку словом, а хто не «чує» того, що говорить і не розуміє його, частенько викликає тривогу, подив, жаль, підозріння... Погане відношення до слова ображає гідність не лише самої людини, але і народу, вітчизни. Воно деформує свідомість людини, впливає на його фізичне і психічне здоров'я. В той же час, зазіхаючи на свободу слова, ми тим самим обмежуємо свободу людини, зменшуємо безпеку держави, втрачаємо національність... «Нетвердість» же в слові, викликана нерозвиненою гуманітарною свідомістю, сприяє пониженню типа особи, втрати нею інтелектуальних і етичних навиків, вироблених багатьма поколіннями.

Вживання «сміттєвих слів», ненормативної лексики (особливо в сучасних умовах технічних можливостей) свідчить про зникнення засобів, що виражають тонкість відчуттів, відтінків думки, про «спрощення» розуму і дій людини.

Філологічна неписьменність характеризує багато людей. Більш за півстоліття тому відомий радянський учений, мовознавець Л.В. Щерба писав, що «... більшість нашої інтелігенції характеризуються невмінням написати грамотний (стилістично) лист, скласти тямучо доповідну записку і тому подібне Не менш характерним для нашої молоді є невміння самостійно читати книги» [13, с. 30].

Немає сумніву в тому, що людина «живе» в мові. Все різноманіття світу дивним способом уміщається в мовних конструкціях, формуючи світобачення. І коли ми говоримо, що розуміємо те, що оточує, то це означає його опис у відповідних поняттях. Вчорашні школярі, що тим часом прийшли у вуз, не володіють понятійним апаратом, не знають законів природних наук і правил граматики.

В чому причина подібного (майже масового серед сучасної молоді) явища?

Можливо, в «лінощах розуму». І від цього свого часу нас застерігав київський князь В. Мономах в своїй педагогічній повісті «Повчання».

Звертаючи увагу молодих людей на розвиток ініціативи і самостійності, він повчав: «Частіше перечитуйте: і мені не буде соромно, і вам буде добре»; «Що умієте хорошого, то не забувайте, а чого не умієте, тому вчитесь» [1, с. 167]. Тема «лінощів розуму» прозвучала і в статті І. Канта «Що таке освіта?» Він виділив два поняття: «освіта» і «неповноліття». Освіту він визначав як вихід людини із стану свого неповноліття, в якому він знаходиться із власної вини, а неповноліття - як нездатність користуватися своїм розумом без керівництва з боку когось іншого (опікуна). Головними ж причинами стану неповноліття «із власної вини» він рахував лінощі і боязкість [7, с. 27]. «Мені немає потреби мислити, - писав він, - якщо я в змозі платити; і цією нудною справою займаються замість мене інші» [7, с. 27]. Більш ніж очевидно, що ми маємо помилкове розуміння свободи і відповідальності. Але така позиція багатьох сучасних людей. І щоб змінити це, скажімо, у сфері освіти, необхідно зробити переоцінку знання, стосунки до нього, прославити роль знання, значущість його носія і творця. Вихід із стану необізнаності сам І. Кант пов'язував з «опікунами»: «Знайдуться самостійно мислячі, які розповсюдять довкола дух розумної оцінки власної гідності і покликання кожної людини мислити самостійно» [7, с. 27].

У роботі «Антропологія з прагматичної точки зору» І. Кант сформулював правила грамотного мислення. Необхідно мислити: а) самому; б) завжди у згоді з самим собою; в) так, щоб бути здатним дивитися на мислиме очима іншого. Йому ж належать думки: «Людина є щось більше, ніж машина»; «Освіта - це мужність користуватися власним розумом» тощо.

У зв'язку з «опікунами», виділеними І. Кантом, слід сказати, що, за даними соціологічних досліджень, в молодіжному середовищі залишаються непрестижними професії лікарки і вчителя. Адже саме ці професії є найважливішими важелями у сфері духовної безпеки. І немає в держави значимішого завдання, ніж узяти «під опіку» кожну лікарку і вчителя, повернути в педагогічне середовище чоловіків.

«Лінощі розуму» стають головною небезпекою нашого часу у зв'язку з відходом від гуманізму і зміною аксіологічних орієнтирів, особливо під впливом різних квазінаукових учень. Ваговитий внесок до дегуманізації суспільства вносять ЗМІ, формуючи у дітей і підлітків агресивний, збочений образ світу.

Професор М.Н. Берулава пише, що сьогодні ситуацію в духовній сфері «можна характеризувати двома словами: нація в небезпеці». І «ми повинні чітко сказати, що наше телебачення не в змозі навчити доброму і вічному. Нам не треба боятися зовнішніх ворогів - краще за всіх ми руйнуємо своє суспільство самі» [4, с. 6].

Нам думається, що учений, педагог повинні стати повноправним творцем (співавтором) продукту ЗМІ з відповідною долею моральної і матеріальної винагороди. Їм більшою мірою властиві обачність і передбачливість. І можна пригадати старогрецького філософа Сократа, який вважав, що досконаліше знання йде тими же дорогами, що і висока моральність. Про природничо-наукову і гуманітарну культуру сьогодні ринкові стосунки вимагають «виходу» у всі сфери життєдіяльності здібних, знаючих, творчих людей, а не вузьких фахівців з «площинним» типом мислення (*homo faber*). Вузько спеціалізуючись, ми менше розуміємо навколишній світ. Правда, тут слід пам'ятати слова німецького письменника і дослідника природи І.В. Гете про те, що важко уникнути дві речі: тупоумства, якщо замкнутися в своїй спеціальності, і безпідставності, якщо вийти з неї. А іспанський філософ і публіцист Х. Ортега-і-Гассет писав, що людина - це не той, «хто чванливо ставить себе вище», а той, хто вимагає від себе більшого, «навіть якщо вимога до себе непосильно. І звичайно, найрадикальніше ділити людство на два класи: на тих, хто вимагає від себе багато чого і сам на себе звалює тяготи і зобов'язання, і на тих, хто не вимагає нічого і для кого жити - це плисти за течією [10, с. 310]». І далі: «Якщо цей людський тип як і раніше господарюватиме в Європі і право вирішувати залишиться за ним ..., наш континент здичавіє [10, с. 315]».

Чи можемо ми сьогодні говорити, що така загроза минула? Питання зовсім не це риторичне. Однією з драматичних проблем сьогоднішнього дня є певне протистояння природничо-наукової і гуманітарної культур. Можливо, англійський письменник Ч. Сноу був першим, хто звернув увагу світової спільноти на цю проблему. У його лекції «Дві культури і наукова революція» прозвучали твердження про те, що в ХХ ст. відбувається розрив, що прискорюється, між двома культурами, що традиційно склалися, - природничо-науковою і гуманітарною. А це може привести до загибелі цивілізації, якщо не прийняти термінових заходів щодо зближенню «двох культур». Проблема, позначена півстоліттям назад, залишається і сьогодні актуальною.

Все велику тривогу викликає той тип освіти, де (на догоду технічним і природним наукам) відбувається захід гуманітарного знання. Сьогодні необхідна така освіта, яка базується «не просто на реабілітації гуманітарного знання, але на критичному мисленні, культурі діалогу на рівних, усвідомленні важливості і цінності життя як такого, щоб пом'якшити негативні ефекти технократичного типу. Центральною тут є ідея етичної і політичної відповідальності тих, хто продукує, транслює і застосовує знання [8, с. 26]». Але якісна вища освіта неможлива без критичного гуманітарного початку.

Гуманітарний початок стояв в центрі уваги з епохи Античності, коли закладалися основи філософії освіти, реалізовувалися принципи пайдеї. Вони передбачали виховання розуму, відчуття гармонії і громадянськості. І хоча освіта відноситься до тих стійких й інерційних інститутів суспільства, які дуже складно реформувати, воно безперервно реформується. А реформи деколи такі, що доводиться пригадати думку російського письменника Л.Н. Толстого: «Сила уряду тримається на неуцтві народу, і воно знає це, а тому завжди боротиметься проти освіти [11, с. 364]».

В зв'язку з цим ми звертаємо увагу на постійне «реформування» трьох учбових дисциплін - філософії, математики і логіки, гуманітарну

спрямованість яких важко переоцінити. Ці дисципліни не лише формують мислення і свідомість, але і задають «ритм діяльності», «метрику праці» - праці цілеспрямованого і осмисленого, із специфічною мовою. Вони - мова і думка вільної людини. З людини вони починаються і до нього ж повертаються своєю прагматичною стороною. Можливо, в цьому виражається їх найважливіша місія в духовній безпеці. Широта знань (філософія) і культура мислення (математика і логіка) дозволяють швидко освоїти практично будь-яку спеціальність. Відповідаючи на питання «Чим годується душа?», Сократ говорив: «Знаннями, зрозуміло» [6].

Відношення до філософії, математики і логіки в історії освіти малюється «синусоїдою». Якщо мати на увазі математику, то в роботі «Що таке математика?» академік В.І. Арнольд пише, що «в 1949 р. математику в СРСР хотіли знищити, ймовірно, унаслідок поширення думки... ніби основною гідністю математики є її «повна даремність» [3, с. 3]. Аналогічні спроби були в 1970-і роки, а ближче до нашого часу пропонувалося «зі всіх математичних курсів (будь-то в університеті, в середній школі або в дитячому саду) геометрію повністю виключити [3, с. 3]». «З математичною освітою в світі, - говорив він в інтерв'ю, знаходячись у Ватикані (1998 р.), - справи йдуть дуже погано. У Росії, до речі, трохи краще, але все одно погано! Шкільна освіта почала гинути в результаті тих реформ, які інтенсивно проводилися в другій половині ХХ ст. [5, с. 105-106]».

Що стосується геометрії, то вона в курсі шкільної математики збереглася, але її роль зводиться до уміння вирішувати наступні завдання: «Знайти чотирикутник з найбільшою кількістю властивостей». Відповідь - «квадрат», але рішення передбачає рахунок числа властивостей. А тим часом якщо виходити із закону логіки (про співвідношення між об'ємом і вмістом поняття), яка в 1940-і роки викладалася не лише у вузах, але і в школах, то рішення стає сповна з'ясованим і строгим.

На закінчення слід зазначити, що на початку 1990-х років ХХ століття, класичний порядок у вченні і вихованні був порушений. Діалог вчителя з

учнем, тобто живий процес вчення і контролю підсумкових знань, замінений комп'ютерним тестуванням. Проте ця заміна далека від тотожності. Машина нездібна «побачити» оригінальність і індивідуальність мислення, прослідити логіку учня, його творчий початок. І якщо ми не можемо уникнути процедури тестування, то воно (тестування) має бути повчальним, як це здійснюється у взаємодоповнюючій системі «вчитель - учень». При цьому слід виходити з того, що одна сторона в цій системі хоче і може вчитися, а інша в цьому допомагає.

Комп'ютеризація мислення через тестування особливо небезпечна відносно гуманітарних, світоглядних дисциплін. Може бути втрачена самостійна розумова здатність учня. Тести повинні проходити кваліфіковану експертизу, перш ніж вони поступають в той або інший учбовий заклад. Це відноситься навіть до математики.

«Безглуздість тестових випробувань, - пише В.І. Арнольд, - добре показує досвід США, де десятиліттями роль перевірки геометричних знань давалася в завданні: «Знайти площу прямокутного трикутника з гіпотенузою 10 дюймів і опущеною на неї висотою завдовжки в 6 дюймів [3, с. 11]». Укладачі подібних завдань передбачають наявність у школярів не лише математичних, але і «конструкторських» знань: лише через геометричну побудову можна прийти до виводу, що таких прямокутників не може бути. Але щось подібне не зупиняє любителів тестів: «вони «довели» слабкий розумовий розвиток школярів із-за їх нездатності відповісти на тестове питання: «Що загального у їжака з молоком?» «Я теж не вирішив, - помічає В.І. Арнольд, - і ті, що випробовують повідомили мені відповідь: «Вони обидва згортаються [3, с. 11]».

Отже, яке практичне наповнення нових освітніх стандартів? Наскільки вони служитимуть справі гуманізації і духовної безпеки нації? Це залежить від держави і здорового глузду чиновників, від освіти.. Від цього залежить і успіх педагогів у вихованні молоді.

Література

1. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV-XVII вв. - М., 1985.
2. Аристотель. Сочинения: В 4 т. - М., 1984. - Т. 4.
3. Арнольд В.И. Что такое математика? - М., 2008.
4. Берулава М.Н. Нация в опасности // Педагогика. - 2009. - № 5.
5. В защиту науки [Отв. ред. Э.П. Кругляков] //Комиссия по борьбе с лженаукой и фальсификацией научных исследований РАН. - Бюллетень № 5. - 2009.
6. Запесоцкий А.С. Гуманитарное образование и проблемы духовной безопасности // Педагогика. - 2002. - № 2.
7. Кант И. Собрание сочинений: В 6 т. - М., 1966. - Т. 6.
8. Кирабаев Н.С., Тлостанова М.В. Модели современного гуманитарного образования // Высшее образование в России. - 2009. - № 1.
9. Ларошфуко Ф. Максимы; Паскаль Б. Мысли; Лабрюйер Ж. Характеры // Библиотека всемирной литературы. - М., 1974. - Т. 42.
10. Ортега-и-Гассет Х. Эстетика. Философия культуры. - М., 1991.
11. Толстой Л.Н. Сочинения. - М., 1984. - Т. 19.
12. Шелер М. Избранные произведения. - М., 1994.
13. Щерба Л.В. Избранные работы по языкознанию и фонетике. - Л., 1958. - Т. 1.

Гуманитарное образование как основа духовной безопасности

Панченко Л.Н.

Рассматривается проблема разработки гуманитарной модели образования как важной части государственной политики.

Ключевые слова: воспитание, гуманитарные ценности, образование, реформы образования, кризис образовательной системы.

Humanitarian education as a basis for spiritual security

Panchenko L.N.

The problem of construction of humanitarian model of education as an important part of public policy.

Keywords: bringing up, human values, education, education reform, the crisis of the education system.